

GAMLA PRÄSTGÅRDEN



Efter reformationen blev prästgårdarna en miniatyr av vad klostren hade varit. Där fanns lärdom, gästfrihet och kristet vardagsliv. precis som i klostren möttes i prästgårdarna det lokala och det universella, tradition och nutid. Bygdens folk byggde kyrka och prästgård - biskoparna sände präster som skulle betjäna folket med Guds ord och sakrament, undervisning och vägledning.

När prästgårdarna på många håll nu säljs är en viktig del av vårt kulturarv på väg att försvinna. Idag finns bara ca 350 prästgårdar kvar i sin ursprungliga funktion och församlingsbor berövas något som de i generationer haft lokal tillgång till närhelst de behövt. Men har prästgårdarna verkligen spelat ut sin roll?

Viby har fortfarande en prästgård. Ett par kilometer från Viby kyrka, i trakten Lundby, ligger sedan 1590 församlingens kyrkoherdeboställe. den nuvarande bostaden byggdes på 1800-talet, men som flygel till den finns också den tidigare prästgården kvar.

Viby gamla prästgård, som byggnaden numera kallas, är oförstörd av moderniteter och förklarades av Länsstyrelsen för byggnadsminne 2011. Sedan några år tillbaka bekostar Länsstyrelsen ett varsamt restaureringsarbete i huset. Gamla prästgården är sedan 2014 centrum för pilgrimsfrågor i Närkedelen av Strängnäs stift och huset kan användas för övernattningar, konferenser och retreatar och är ett komplement till det arbete Viby församling redan gör.

Vi tror att prästgården har en roll att spela som plats där kyrka och kultur, det lokala och universella, historia och nutid, andligt och kroppsligt, tradition och framtid kan mötas. Att prästgården har en öppen dörr, att den kan vara en fristad, en plats för det goda samtalet, för fördjupning och kunskap - det borde vara viktigt även i framtiden.

TRÄDGÅRDEN

Den nuvarande prästbostaden stod färdig år 1827 och förändrade hela utseendet på prästgården. Infarten var nu från öster, till skillnad från tidigare när man ankom från väster. Den tidigare bostaden blev tillsammans med vagnslidret flygelbyggnad till den ståtliga mangårdsbyggnaden med två våningar i full takhöjd.

På gamla kartor ser man att det fanns ett stort antal byggnader vid Viby Prästgård i Lundby, vilket var typiskt för prästgårdar i Sverige ända fram till 1900-talet. Prästgården bedrev eget jordbruk och man hade byggnader för varje funktion som behövdes. År 1910 beslutades att prästgårdarna skulle delas upp i en jordbruksenhet, skött av en arrendator och en bostadsfastighet för prästen. I Viby byggdes arrendatorsbostaden med nya ekonomibygnader söder om prästgården och de byggnader som inte ansågs nödvändiga vid prästgården revs. Stengrunderna från ladugårdsfyrkanten norr om prästgården finns kvar idag.

Flertalet svenska prästgårdsträdgårdar anlades under 1800-talets första hälft. Prästen var ofta kunnig och intresserad av botanik och trädgårdsskötsel och prästgårdens odlingar kunde tjäna som exempel och inspiration för bygdens befolkning när det rådde svår brist på mat i landet. Gustav Wilhelm Gumaelius (1789-1877) kom till Viby 1834 och såg genast platsens odlingspotential trots att trädgården inte hade mer än några fruktträd och bärbuskar. Gumaelius hade både vänner från studietiden i Uppsala och utländska kontakter som han bytte trädgårdsideer och växter med och trädgården fick snart både flera trädgårdsland för provodlingar av bl a olika kålsorter och varmväxthus med exotiska växter. När han lämnade Viby 1853 fanns det både en rosengång ner mot sjön och ett valnötsträd, bland många andra växter.

Gumaelius gjorde på 1840-talet en förteckning över växterna vid prästgården i Lundby - en lista som omfattar 13 sidor vackert handskrivna växtnamn. Tyvärr saknas en karta över växternas placering, så vi får gissa oss till hur det kan ha sett ut.

Tiden mellan ca 1850 till 1950 var en dynamisk tid i de svenska prästgårdsträdgårdarnas historia. Prästgårdsträdgårdarna anlades med inspiration från herrgårdsträdgårdarna men med en egen självständig stil. Fyra delar kan sägas vara typiska för prästgårdsträdgården: allén, rundeln framför gården, en köksträdgård och en lustpark. Här följer en beskrivning av en typisk prästgårdsträdgård: "allén leder mot en gräsrundel framför huvudbyggnaden och i centrum av rundeln finns en stor blomsterrabatt eller ett ståtligt vådräd. platsen direkt framför huset tjänar som samlingsplats med bänkar och gott om utrymme. Rundeln omges av en väl tilltagen grus- eller sandplan flankerad av vildängar med körsbärsträd och vårlökar på båda sidor. I vildängarna slingrar sig sandade gångar och här och där syns rosenrabatter. På sidan eller snett bakom huset breder parken ut sig, med lusthus och doftande bersåer. Bakom huset en stor köksträdgård i fyrkantiga kvarter och en fruktträdgård med äpplen, päron, körsbär och plommon". Med hjälp av dessa för prästgårdsträdgårdens typiska detaljer kan vi försöka tänka oss hur Viby prästgård såg ut i mitten av 1800-talet.

När Nordiska Museet gjorde en inventering av prästgårdarna i Sverige i samband med boställsregelringen på 1920-talet gjordes en situationsplan över prästgården i Viby. På den kartan ser man en rundel med rabatter framför prästgården och ett gångsystem söder om Gamla Prästgården. Det är troligt att denna översiktsbild inte var så förändrad efter Gumaelius tid i Viby.

Andra kyrkoherdar som bott i Viby prästgård har under åren satt sina spår i trädgården och delar av trädgården har under många år legat för fåfot. Under 2012 genomfördes en inventering och dokumentation av växterna vid prästgården i Viby med hjälp av EU-medel. Inventeringen visade att en del växter från Gumaelius växtlistor trots allt fanns kvar och 2014 gav ytterligare EU-stöd möjlighet att påbörja en rekonstruktion samt att upprätta en vårdplan för trädgården. Första steget i trädgårdsrekonstruktionen har varit att återskapa utseendet på gårdsplanen framför husen och anläggningsarbetena slutfördes i augusti 2014. Nästa steg är att anlägga en fruktträdgård i söderslutningen bakom Gamla Prästgården.

Målet och önskan med trädgården vid prästgården i Viby är att den ska ge vila och inspiration till besökande och visa på det levande och unika kulturarv som prästgården med dess trädgård och park utgör.

OM PROJEKTET OCH RESTAURERINGEN

HISTORIK

Prästgården i Viby ligger i trakten Lundby och har varit kyrkoherdeboställe sedan slutet av 1500-talet. Ända fram till 1985 var Viby och Tångeråsa ett pastorat, vilket kan vara en förklaring till prästgårdens läge mellan Viby och Tångeråsa kyrkor. En annan förklaring kan vara att man använde sjön som transportväg till kyrkan, vilket gör avståndet kortare än om man färdas på vägen.

I Mellansverige var det förr vanligt att såväl prästgårdar som bondgårdar var uppdelade i en mangårdsdel och en fägårdsdel och av en synehandling* från 1690-talet framgår att även prästgården i Viby hade denna indelning.(1) Ännu år 1927, när Nordiska museet utförde en inventering av prästgårdar i Sverige, fanns fägårdsdelen kvar. Då låg norr om den nuvarande prästgårdsmiljön prästgårdens ekonomibyggnader som bildade en gårdsfyrkant av ett stall, en länga med ved- och redskapsbodar samt ett får- och svinhus.(2) Stengrunderna till dessa byggnader finns fortfarande kvar (Karta över prästgården från 1870, se första bilden till vänster)

Den manbyggnad, som under lång tid användes som bostadshus för socknens präst, är den som idag kallas Viby gamla prästgård. Byggnaden brann år 1720, men det är okänt hur omfattande branden var. Man vet bara att vissa kyrkoarkivalier brann upp.(3)

Ytterligare en omfattande brand inträffade 8 februari 1793, då prästgården brann ner och kyrkböcker förstördes.(4) Kyrkoherde Magnus Johannis Engzelius, som 1749 utnämns till kyrkoherde i Viby, drabbades av branden. När han som 90-årig dog 1794 var han utan tak över huvudet.(5) Det var under hans tid som den stora ombyggnaden av Viby kyrka företogs. Enligt en sentida sarkastisk anmärkning var prästgårdens brand ett alltför ringa straff för att han förstörde Viby gamla medeltidskyrka.(6)

Den nedbrunna prästgårdsbyggnaden var förmodligen smalare än den nuvarande byggnaden. Under det nuvarande husets mittparti finns en mindre källare, som kan vara kvar från denna äldre byggnad. Det finns brandskadade stockar i bjälklaget som tyder på detta. (7)

Prästgården byggdes förmodligen upp snart efter branden. På en av timmerstockarna i västra gavelrummet på övervåningen står årtalet 1794 skrivet med sirlig 1700-talshandstil, vilket visar att byggnaden förmodligen återuppfördes vid denna tidpunkt.(8) (Se bilden i mitten)

Denna byggnad förlorade sin funktion som bostad för kyrkoherden i och med att en större mangårdsbyggnad uppfördes under senare delen av 1820-talet, d v s den nuvarande prästbostaden. Det var under kyrkoherde Nils Kellströms tid (kyrkoherde 1825 . 1832). En kort tid efter det att han tillträtt 1825 kom det på sockenstämman upp ett sannolikt ganska oväntat förslag om nybyggnad av prästgården. Sockenstämman godkände Kellströms förslag om uppförande av en ny byggnad i rät vinkel mot det gamla huset i två fulla våningsplan samt en stor vind. Den nye kyrkoherden tillhandahöll ritning och erbjöd sig att lindra församlingens kostnader genom att på egen bekostnad inreda den övre våningen samt att köpa den äldre bostaden. Kellström dog redan 1832 och dessa kostnader belastade länge nytillträdande kyrkoherdar, som fick lösa ut sina företrädare.(9) Eftersom den gamla prästgården nu blev privat ägd finns den hädanefter inte längre med i syneprotokollen.

Felaktigt har det på många håll påståtts att den nuvarande stora prästgårdsbyggnaden först uppfördes i en våning i början av 1800-talet, men efter ett par decennier påbyggdes med en andra våning. Prosten G W Gumaelius namn har härvidlag nämnts, men detta stämmer inte. Studier av kyrkans sockenstämmoprotokoll år 1825 har visat att hela byggnaden uppfördes på en gång av kyrkoherde Kellström, men att han själv bekostade inredningen av övervåningen.(10)

Sedan den nya prästgården uppförts kom den gamla bostaden att användas som arrendatorsbostad fram till år 1925, då ett nytt separat bostadshus för arrendatorn byggts söder om prästgårdsmiljön. Här hade redan 1911 några ekonomibyggnader uppförts.(11)

Därefter har den gamla prästgården använts mera sporadiskt för olika verksamheter. Under 1940- och 50-talen vistades konstnären och författaren Karl Eevin från Lettland i byggnaden.(12)

Mitt emot den gamla prästgården ligger en förrådslänga från 1700-talet. Den består av två tätt timrade bodar med gemensamt tak. Byggnaden är indelad i 4 avdelningar med separat ingång till varje. Västra delen har varit visthusbod och vagnsbod. Vagnsboden används nu som garage. Östra delen inrymmer två visthusbodar. Den ena av dessa är avdelad och försedd med ingång på baksidan av huset. Detta utrymme har använts som stall. Övervåningen är inredd som spannmålsbod och har gallerförsedda gluggar.(13)

År 2011 blev prästgården i Lundby, Viby socken, förklarad som byggnadsminne av Länsstyrelsen i Örebro.

*) Synehandling: Förr var kyrkoherden personligen ansvarig för att hålla prästgårdens byggnader i gott skick. Representanter från sockenstämman gjorde regelbundet inspektion, s.k. syn. +Behålles+betydde i protokollet att byggnaden var godkänd, +ogillas+betydde däremot att kyrkoherden fick böta en viss summa i valutan +daler kopparmynt+.

KÄLLOR

1. Riksarkivet
2. Nordiska museets prästgårdsinventering 1927
3. Till Nerkesstacken s. 8 . 9
4. Till Nerkesstacken s. 8 . 9
5. Vibyboken s. 123 . 124
6. Vibyboken s. 124
7. Antikvarisk utredning och dokumentation 2009 s. 5
8. Antikvarisk utredning och dokumentation 2009 s. 5
9. Prosten G W Gumaelius . en levnadsteckning 2013 s. 26
10. Muntligt A-M Lenander
11. Prästgårdsinventering i Örebro län 1974
12. Antikvarisk utredning och dokumentation 2009 s. 5
13. Prästgårdsinventering i Örebro län 1974

Kyrkoherar som bott på Viby Prästgård i Lundby

Petrus Olai 1596-1609

Olaus Petri Vibyensis 1610-1634

Benedictus Eri Praetorius 1636-1647

Jonas Nicolai Molinbergius 1647-1656

Olaus Eri Sundelius 1712-1726 (Gamla prästgården brann 1720)

Simon Kempe 1728-1736

Andreas Stafhell 1737-1749

Magnus Johannis Engzelius 1750-1794 (Lät renovera Viby kyrka till dagens utseende utan pelare invändigt och med kyrktorn utvändigt. Gamla prästgården brann ner och byggdes upp 1794)

Per Hedenius 1797-1823

Nils Kellström 1825-1832 (Lät bygga den nya prästbostaden. En liten köks- och fruktträdgård nämns i syneprotokollet efter hans död.)

Gustav Wilhelm Gumaelius 1834-1853 (Anlade en spektakulär trädgård vid prästgården)

Lars-Erik Edström 1854-1862

Fredrik Wallin 1865-1905 (Drömde under sin studietid om att få tjänstgöra i Viby (se Till Hembygden 1908-1911, s. 26) Vårdar spåren av Gumaelius trädgård.)

Jacob Victor Viberg 1907-1937 (Nordiska Museet gör situationsplan och förslag till trädgårdsrekonstruktion 1927)

Axel Emil Haerberger 1938-1955 (Trädgårdsintresserad, planterar bl a hemlockgran och pelarekar. Nya prästgården genomgår en stor renovering invändigt där bl a kakelugnarna tas bort. Källare grävs ut under huvudbyggnadens sydvästra del. Den lettiske författaren och konstnären Carl Eevin bor i Gamla Prästbostaden i perioder)

Carl-Fredrik Gunnar Bennet 1955-1975 (Stor renovering av prästgårdens fasad; ytterdörrar och fönster byts ut. "Rondellen" på gårdsplanen har en fyrkantig form.)

Hans Eriksson 1975-1980

Karin Bergqvist 1980-1985

Carl Ellwyn 1985-2004 (Jordvärmeslingor läggs i backen söder om prästgården)

Benjamin Lundqvist 2005- (Gamla Prästgården restaureras, restaurering av trädgården påbörjas, ny avloppsanläggning i backen sydväst om prästgården, "pilgrimsdasset" uppförs som servicebyggnad mellan nya och gamla prästgården